

- Sondel = *J. Sondel* Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. Kraków: J. Sondel i Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1997.
- SWil = Słownik języka polskiego / Oprac. A. Zdanowicz i inni. Wilno, 1861.
- SWarsz = Słownik języka polskiego. T. I–VIII / Red. J. Karłowicz, A. A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa: Nakładem prenumeratorów i Kasy Mianowskiego, 1900–1927.
- Sul = Kodeks Świętosławów (Suleđa) / Wyd. F. Piekosiński. Kraków: Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności. T. III. 1895. S. 221–334.
- TestChł = Testamenty chłopów polskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku / Oprac. i wyd. J. Łosowski. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2015.
- TestEwRef = Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim / Wyd. U. Augustyniak. Warszawa: Urszula Augustyniak. Semper, 1992.
- TestKrakF = Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. / Oprac. A. Falniowska-Gradowska. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1997.
- TestPrus = Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku / Oprac. i wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013.
- TestSand = Cui contingit nasci, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / Wyd. M. Lubczyński, J. Pielas, H. Suchojad. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 2005.
- TestWlkp = Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1635 / Wyd. P. Klint. Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 2008; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680 / Wyd. P. Klint. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.
- Troc = *M. A. Troc* Nowy dykcjonarz to jest mownik polsko-niemiecko-francuski, Lipsk 1779.
- Tucholczyk = Słownik Jana Cervusa z Tucholi / Oprac. M. Karplukówna. Wrocław: Polska Akademia Nauk, 1973.
- UIWiej = Księgi sądowe wiejskie. T. I–II / Wyd. B. Ulanowski. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1921.
- VolLeg = Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarów w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. T. I–VIII. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859–1860. T. IX. Kraków: Wydawnictwo Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie, 1889.
- ZabPrz = Zabawy przyjemne i pożyteczne (1770–1777). Wybór / Oprac. J. Platt. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1968. BN I nr 195.

РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ

Белград, Србија

Развој лексичког система српског језика од прасловенске епохе до почетка XXI века*

Циљ овог рада јесте опис основних црта у развоју лексичког система српског језика онаквог какав он данас јесте. Покушаћемо да одговоримо на питање из којих се све слојева састоји лексика савременог српског језика. За читаоце је важно да имају у виду да се ова тема могла обрадити на два начина, тј. из два смера. Први смер је од најстаријег времена до данас (са свим процесима, настајањима и нестајањима лексике), а други смер је из перспективе лексике савременог српског језика ка најстаријим временима (без интересовања за процесе који нису оставили трага на слику савременог

* Овај рад је настао на основу делова из књиге *Драгићевић Р.* Српска лексика у прошлости и данас. Нови Сад: Матица српска, 2018. 450 с.

стања српске лексике). Тема је широка, а овде ће се обухватити само најважнији њени сегменти. Највише пажње посветиће се прасловенском слоју српске лексике, а најмање лексиси којом се богати српски језик у XX и у XXI веку.

И. Прасловенска епоха

За истраживање лексичког састава савременог српског језика важно је утврдити најстарији и најбогатији слој лексике који, свакако, чини базу лексичког система српског језика¹. Тај најстарији лексички слој представља прасловенска лексика. Према О.Н. Трубачову, у сваком савременом словенском језику постоји, у просеку, око 5000 лексема које представљају рефлексе прасловенских речи².

У вези са статусом прасловенског језика, Ф.П. Филин тврди да прасловенски језик (у данашњем смислу тог термина) није постојао. Он истиче да није постојао ни прасловенски народ. Постојала је етничка заједница прасловенских племена који су говорили блиским дијалектима³. А. Белић, изгледа, није тако мислио. По његовом мишљењу, „прасловенски језик је научни назив за језик којим су говорили Словени када су још чинили једно племе и живели у географској заједници“, што значи да А. Белић сматра да је првобитно постојало једно, јединствено, словенско племе које је говорило једним језиком⁴.

Време распада прасловенске епохе различито је одређивано. Заједница прасловенских племена трајала је до распада родовске заједнице и до формирања првих словенских држава. Ф.П. Филин примећује да О.Н. Трубачов не одређује хронолошку границу свог *Етимолошког речника словенских језика* (ЭССЯ)⁵, али да фонолошки и морфолошки процеси указују на то да је ова заједница постојала до VI–VII века нове ере. А. Меје, аутор монографије о прасловенском језику, сматра да је прасловенска епоха захватала чак и IX век нове ере. Тај податак послужио је А. Белићу као повод за чланак у којем он износи оштру критику оваквог хронолошког тумачења. По његовом мишљењу, „извесни процеси, који су се вршили у прасловенском језику, могли су се вршити још дуго времена, и то у различитим словенским језицима различно време, не значећи да се епоха прасловенског језика још увек није завршила.“ Према Белићу, заједничке српскохрватске и словеначке црте почеле су да се манифестују још пре VII века, тј. пре доласка на Балканско полуострво. Исто тако, Белић подржава мишљење В.Н. Шчепкина, када је претпоставио да је општебугарско јединство постојало већ у

¹ Преглед прасловенске лексике у српском језику углавном је представљен према раду *Рајне Драгићевић*. О прасловенском слоју лексике савременог српског језика // Лексика. Граматика. Дискурс. Зборник радова у част В. Васић. Уредници М. Алановић, Ј. Дражић, Г. Штасни, Ф. Штбац. Нови Сад: Филозофски факултет, 2013. С. 59–74.

² *Трубачев О.Н.* О составе праславянского словаря // Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. София, 1963. С. 170.

³ *Филин Ф.П.* Историческая лексикология русского языка. Москва: Наука, 1984. С. 30.

⁴ *Белић Александар.* Прасловенски језик // Упоредна словенска лингвистика. 1. Приређивач Р. Јовићевић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000. С. 249.

⁵ *Трубачев О.Н.* Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода // *Етимология 1991–1993*. Москва: Наука, 1994. С. 4. Аутор указује на чињеницу да досадашњи покушаји историјско-лингвистичке периодизације немају, на жалост, језичку, већ друштвено-историјску хронолошку основу.

VII веку⁶. А. Белић и П. Ђорђевић сматрају да се “мора претпоставити да је током IV века после Христа несумњиво нестајало те заједнице код Словена, па ми и сматрамо да после тога времена отпочиње засебан живот основних група словенских на које се заједница разбила”⁷.

Пошто не постоје прасловенски споменици јер се прасловенска језичка заједница распала пре описмењавања Словена, тешко је прецизно реконструисати прасловенски лексички фонд. Појава ЭССЯ утицала је на неке лингвисте да смелије износе статистичке податке о лексичком саставу и структури прасловенске лексике. Те податке треба узимати условно. Навешћемо неке од њих с намером да укажемо на одређене везе и пропорције у прасловенском лексичком фонду (бар за лексику која је узета у разматрање), а не због тога што их сматрамо прецизним. Ф.П. Филин на стр. 33 своје *Историјске лексикологије руског језика* статистички је обрадио податке из завршених томова ЭССЯ⁸ и дошао до следећих закључака: лексеме које постоје у свим словенским језицима сачињавају 21% целог речника (укупно 804 лексеме)⁹. ЭССЯ садржи 964 лексеме (или 28% од укупног броја) које су заједничке за јужнословенске, западнословенске и источнословенске језике, али не за све њих заједно. Јужнословенска лексика, заједничка за све језике из ове групе и њихове дијалекте, чини 423 лексеме или 11,2%. Западнословенска лексика запрема 5,4% или 204 лексеме овог речника. Источнословенска лексика заузима 6,8% речника или 270 лексема. Посебно је занимљиво изнети податак да постоји заједничка јужнословенска и источнословенска лексика (12,4% или 468 лексема), заједничка западнословенска и источнословенска лексика (8,3% или 314 лексема) и заједничка јужнословенска и западнословенска лексика (6,9% или 260 лексема). Према речима Ф.П. Филина, ова слика свакако није прецизна, али он сматра да она не може бити значајно другачија ни када цео ЭССЯ буде био завршен.

Још једна рачуница, коју Ф.П. Филин износи на стр. 25 своје *Историјске лексикологије*, а коју он пропорционално изводи на основу 3771 лексеме обрађене од слова А до Г у ЭССЯ, показује да се прасловенски лексички фонд састојао од око 22.600 лексема. Како Филин примећује, овако велик број лексема сведочи о високом цивилизацијском нивоу говорника који су их користили (остало је забележено да се лексика Пушкинових дела састоји из 21.000 лексичких јединица). Наравно, ниједно словенско племе није користило овај целокупан фонд. Општесловенски лексички фонд сачиња-

⁶ Белић Александар. О прасловенском језику // Упоредна словенска лингвистика. 1 / Приређивач Р. Јовићевић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000. С. 246–249.

⁷ Белић Александар и Ђорђевић Петар. Како би се могла епоха прасловенског језика временски одредити // Упоредна словенска лингвистика. 2 / Приређивач Р. Јовићевић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000. С. 240.

⁸ Према нашој процени, Ф.П. Филин је узео у обзир првих шест свезака ЭССЯ. Прво издање књиге на коју се позивамо (*Историческая лексикология русского языка*) објављено је постхумно, а Ф. П. Филин је умро 1982. год. Осим тога, уз једну од многобројних рачуница, аутор експлицитно каже да је имао у виду лексику обрађену у ЭССЯ од А до Г. Шеста свеска ЭССЯ (е – *golva) објављена је 1979. год. Пошто лексика од А до Г не представља најмногобројнију и најрепрезентативнију лексику, мале су шансе да ће пропорционални односи остати исти и када ЭССЯ буде био завршен. Ипак, О.Н. Трубачев («Праславянское лексическое наследие и древнерусская лексика дописьменного периода». С. 3–23), иако се осврће на ову књигу Ф.П. Филина, не оцењује негативно статистичке процене које су у њој изнесене.

⁹ Цифру од око 700–800 општесловенских лексема за старословенски језик (прецизније за језик Ђирила и Методија) потврђује А. С. Львов (*Львов А.С. Праславянский слой старославянской лексики // Вопросы языкознания. 1976. № 2. С. 72*), позивајући се на С. М. Кульбакина.

вало је око 4000 лексема (21% укупног састава). Велики део фонда сваког дијалекта чинили су локализми.

Прасловенска и општесловенска лексика. Немогуће је прецизно одредити број прасловенских лексема, као и њихов идентитет. Постоји више разлога за то, а као један од важнијих може се навести порекло твореница у словенским језицима, тј. немогућност поузданог тврђења о времену њиховог настанка. Чињеница да је у већем броју словенских језика забележена нека лексема, не мора представљати доказ за то да је она прасловенског порекла, јер је могла настати и касније, у сваком језику понаособ. Творенице чине највећи део лексичког састава словенских језика, па је јасно колико неодређеност њиховог статуса утиче на стицање прецизне слике о саставу прасловенске лексике.

Разумљиво је да се велики број лексема у словенским етимолошким речницима квалификује као прасловенска и свесловенска лексика. Међутим, ова два одређења узајамно се не подразумевају. Из чињенице да постоје лексеме (посебно деривати) које су се самостално могле развити у многим словенским језицима, закључујемо да свесловенска лексика не мора по правилу бити и прасловенска. Факат да су многе лексеме у савременим словенским језицима настале као рефлекси прасловенских дијалектизама сведочи о томе да лексика прасловенског порекла у неком словенском језику не мора спадати у заједничко наслеђе свих словенских језика¹⁰.

И још нешто: очекује се да прасловенску лексику чине изворно словенске лексеме, а у ствари је и прасловенски језик позајмљивао лексеме из страних језика, па и оне спадају у прасловенски лексички фонд.¹¹

Српска лексика прасловенског порекла у ЭССЯ. Прасловенским слојем лексике српског (српскохрватског) језика најдеталније се до сада бавила И.П. Петлова¹². Она је у два рада представила српску лексику прасловенског порекла, абecedним редоследом, од слова А до слова М. Пројекат је спровела за потребе ЭССЯ, под руководством О.Н. Трубачова. У индекс су укључене осим простих и изведене лексеме. За творенице се, како каже ауторка (на стр. 115) водило рачуна о старини творбеног модела, о семантици, акценту, времену прве фиксације лексеме итд. У индекс су ушле и позајмљенице које су у прасловенски језик преузете из германских, иранских и других језика. Када је то било неопходно, наведено је и значење појединих лексема. На крају уводних напомена, ауторка констатује да је реконструкција прасловенског лексичког фонда веома сложена и у неким сегментима хипотетичка.

Овде ће се представити око 80 процената лексике које је И.П. Петлова изложила у својим радовима од слова А до слова М. Наш крајњи циљ јесте стицање прегледне слике о структури лексичког фонда савременог књижевног српског језика, па нас у том

¹⁰ Тако је, на пример, А.С. Львов на стр. 73 већ цитираног рада, анализирајући неке старословенске споменике, прорачунао да они садрже око 10% јужнословенских дијалектизама.

¹¹ Ј. Грковић-Мејџор у прасловенски лексички слој старословенског језика укључује и оне лексеме које представљају позајмљенице у прасловенском: *cesarъ, kupiti, kъnensъ, bljudo* (Грковић-Мејџор Ј. Старословенска лексика // Списи из историјске лингвистике. Сремски Карловци; Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007. С. 378).

¹² *Петлова И.П.* Праславянский слой лексики сербохорватского языка. I // *Этимология* 1968. Москва: Наука, 1971. С. 114–156; *она же.* Праславянский слой лексики сербохорватского языка. II // *Этимология* 1971 Москва: Наука, 1973. С. 20–57. Од српских лингвиста овим питањем бавио се: *Поповић Иван.* Историја српскохрватског језика. Београд: Трeбник, Лира, Елводпринт, 2007. С. 403–427.

смыслу интересује проценат, структура и организација српске лексике прасловенског порекла. Тако смо и приступили индексу И.П. Петлове. Нисмо узели у обзир непунозначне лексеме, као ни дијалектизме. Нисмо преузели ни све деривате. Ова лексика биће распоређена по широко заснованим тематским групама, а не по абецедном реду, као у радовима Петлове. Циљ је да се осмотре *тематски слојеви лексике савременог српског језика која је прасловенског порекла*. Ово је важно нагласити због могућих погрешних интерпретација наведених тематских група. Неупућени читалац могао би да дође у искушење да на основу наведених тематских кругова почне да реконструише живот и културу Прасловена. Овакав приступ био би погрешан јер прасловенско порекло лексеме не гарантује да је она заиста постојала у прасловенској епохи (ово нарочито важи за деривате) нити да је имала исто значење које данас има. Дакле, тежиште овог лексичког груписања налази се на проучавању прасловенског слоја *лексике савременог српског језика*, а не на анализи *лексике прасловенског дијалекта* којим су говорили Срби.

Тематска класификација српске лексике прасловенског порекла

1. *Човек, његове особине, радње, стања и сл.*

1.1. Човек: човек (*čelověкъ), људи (*l'udi), чедо (*čedo), дете (*dětę), деца (*dětса), девица (*děvica), девојка (*děvoјъka), друг (*drugъ), дружина (*družina), господин (*gospodinъ), госпођа (*gospodja), гост (*gostъ), маторац (*matogъсь), момак (*momъкъ), детињи (*dětiniъъ).

1.2. Делови тела човека, израштаји на телу: бедро (bedro), бок (*bokъ), бора (*bora), брада (*borda), брадавица (*bordavica), бубуљица (*bqbulica), брк (*bъrkъ), чело (*čelo), црево (*červo), чир (*čigъ), чуперак (*čupereгъ(къ)), десни (*dęsna), длака (*dolka), длан (*dolnъ), душник (*dušnikъ), јетра (*j)ętra), глежањ (*glezъnъ/ъ), глава (*golva), гузица (*gqzica), гуз (*gqzъ), груди (*gqđъ), језик (*języкъ), кук (*klъкъ), колено (*kolęno), краста (*korsta), коса (*kosa), костур (*kosturъ), кост (*kostъ), кожа (*koža), крв (*kry), леђа (*lęđja), лице (*lice), младеж (*madežъ), материца (*materica), модрица (modrica), мозак (*mozgъ), мудро (*mqđo); **1.2.1.излучевине:** гној (*gnoјъ), говно (*govъno).

1.3. Вршилац радње, носилац титуле, звања, занимања: бегунац (*bęgunъ), цар (*čęsarъ), грнчар (*gъгъпъсаръ), краљ (*korlъ), купац (*kupъсь), курва (*kurgъva), кмет (*kъmetъ), кнез (*kъпъзъ), кнегиња (*kъпъгyni), лекар (*lękarъ), ловац (*lovъсь), моли-тељ (*modliteljъ), **носилац особине:** мучитељ (*mqčiteljъ), мудрац (*mqđrъсь), јунак (*junakъ).

1.4. Рођачки односи: баба (*baba), близанац (*blizъnъсь), браћа (*bratъja), деда (*dęđъ), девер (*dęverъ), кћи (*dъkt'i), јетрва (*jętry), мама (*mama), материн (*materinъ), матерњи (*materгъnъ(jъ)), мати (*mati), матер (*mati), маћеха (*matъjexa), муж (*mqžъ).

1.5. Особине човека: бедан (*bęđъnъ), блед (*blęđъ), близак (*blizъкъ), богат (*bogatъ), благ (*bolgъ), бахат (*bъxътъ), брз (*bъgzъ), чаран (*čarъnъ), чио (*čilъ), частан (*čъstъnъ), дебео (*debelъ), дивљи (*divъjъ), диван (*divъnъ), добар (*dobrъ), драг (*dorgъ), достојан (*dostoјъnъ), гадан (*gadъnъ), глух (*gluhъ), глуп (*glupъ), гнусан (*gnusъnъ), грозан (*grozъnъ), груб (*grqбъ), грбав (*grъbavъ), грд (*grđъ), гибак

(*gybъкъ), храбар (*xorbъгъ), хром (*xromъ), хитар (*хутъгъ), јак (*јакъ(јъ)), једар (*јѣдгъ), кудрав (*kǫdгравъ), красан (*kрасъпъ), крепак (*krĕръкъ), кротак (*krotъкъ), крупан (*kрупъпъ), крхак (*kгъхъкъ), кржлав (*kгъž-), килав (*kylавъ), ласкав (*laskавъ), лењ (*lĕпъ), леп (*lĕръ), лош (loшь), лукав (*lǫкавъ), луд (*ludъ); јалов (*jalovъ), красота (*kрасота), мали (*maлъ(јъ)), матор (*matorъ), милостив (*milostivъ), милост (*milostъ), милостан (*milostъпъ(јъ)), мио (*milъ(јъ)), миран (*mirъ(јъ)), млохав (*mloxавъ), мли-тав (*mlitавъ), моћ (*mogъ), моћан (*mogъпъ), младост (*moldostъ), млад (moldъ(јъ)), мучан (*mǫщъпъ(јъ)), мудар (*mǫдгъ(јъ)), мудрост (*mǫдгостъ), мушки (*mǫжьскъ(јъ)), мисаон (*mysъпъ), мусав (*mysавъ), мршав (*мыšавъ), мртав (*мыгъвъ).

1.6. Осећања: бес (*bĕсъ), бојати се (*boјati (se)), бојазан (*boјazпъ), ценити (cĕniti), чезнути (*čeзноти), дивити се (*diviti (se)), јед (*ĕдъ), јад (*јадъ), гнев (*gnĕвъ), кајати се (*кајати (se)), љубав (*l'uby), милити се (*militi (se)), мрзити (*мыгити), мрзак, мрски (*мыгъкъ(јъ)).

1.7. Духовни живот човека: душа (*duša), грех (*грĕхъ), истина (*istina), лаж (лъжь), мѡра (*mora), мисао (*mysъ), чудити се (*ĉuditise), досада (*dosada), досадити (*dosaditi), мислити (се) (*mysliti (se)), молба (*modльба); **1.7.1. религија:** бог (*bogъ), богиња (*bogyni), Божић (*božitъ), молитва (*modlitva).

2. Животиње

2.1. Животиње и њихови делови тела: јагње (*agne), блавор (*bolвогъ), буба (*bǫба), зоља (*bъzol'a), бик (*byкъ), пчела (*bъĉela), црв (*ĉыгъвъ), јелен (*elенъ), јесе-тра (*esetra), јеж (*eжь), јазавац (*ĉzвъсь), глиста (glista), гњида (*gnida), говедо (*govĕdo), гуштер (*gušгегъ), хрчак (*хъгъĉкъ), јарац (*јагъсь), јуне (*junĕ), кљусе (*kl'use), кобила (*kobyла), коњ (*копъ), крава (*korва), кошута (*koшута), коза (*koza), куче, кучка (*kuĉ-), куна (*kuna), цврчак (*kvыгъĉкъ), крпелъ (*kъrpелъ), ласица (*lasica), лептир (*lep(ъ)тугъ), лисица (*lysica), лав (*львъ), матица (*matica), мечка (*meĉька), медвед (*medvĕдъ), мрена (*merna), метилъ (*metуль), младунац (*moldunъсь), мољац (*moльсь), мрав (*morgъ); крдо (*къдъ), мужјак (*mǫž-), мува (*muxa), мушица (*mušica), мазга (*мъзькъ), миш (*myшь), марва (*мыгха), грива (*griva), кљун (*kl'унъ), копито (*koryto), крило (*kridlo).

2.2. Птице: јато (*јато), јастреб (*astrĕбъ), дропља (*droпу), дрозд (*drozdъ), галѣб (*galĕбъ), гавран (*ga(јъ)вогъ), голуб (*golѣбъ), гуска (*gǫсъка), јаребица (*јарĕbica), јастреб (*јastrĕбъ), кокош (*kokoшь), кукавица (*kukavica), ластавица (*lastavica).

2.3. Оглашавање животиња: блејати (*blĕјати), гакати (*gakati), гукати (*gukati), крекетати (*kreкътати), цврчати (*kvыgkati), лајати (*lajati), маукати (*m'aukati), мечати (*meĉати), мекати (*mekati), мукати (*mukati).

3. Биљке

3.1. Ситније биљке: биљка (*byлъка), боб (*bobъ), боквица (*boку), бршљан (*bršl'апъ), зова (*bъzova), буника (*bъlnika), детелина (*detĕlina), јечам (*jĕщъму), гљива (*gliva), грах (*gогхъ), грм (*ггъпъ), хмель (*hъмель), конопља (*kopopља), ко-прива (*kopрива), кукољ (*kǫkољ), лишај (*lišај), лоза (*loza), лук (*lukъ), лан (лъпъ), мак (*макъ), метвица (*meѳvica), маховина (*mъxovina), мрква (*мыгку).

3.2. Дреће: дрво (*dгъво) јаблан (*abolпъ), јасен (*asenъ/ь), јасика (*asika), јавор (*avогъ), брест (*berстъ), берза (*berza), бор (*богъ), буква (*byкъ), дрен (*dernъ), јела (*edla), глог (*glogъ), леска (*lĕska), липа (*lipa).

3.3. Воће: јабука (*ablъko), јагода (*agoda), бресква (*bersky), трешња (*čeršъn'a), крушка (*kruš(ъk)a), грожђе (*grozdъje), купина (*kōpina).

3.4. Делови биљака: бобица (*bobica), бодља (*bodъль), грана (*grana), грозд (*grozdъ), клас (*kolсъ), корен (*korēнь), крошња (*krošъn'a), цвет (*květъ), клица (*kъlica), латица (*latica), лист (*listъ), љуска (*l'uska), махуна (*mъxuna).

4. *Храна*

4.1. Продукти животиња и биљака; храна: храна (*xogna), јагњетина (*agnѣtina), јаретина (*jarѣtina), говедина (*govѣdina), јаје (*aje), брашно (boršъno), хлеб (*xlѣbъ), каша (*kaša), колач (*kolačъ), лепиња (*lepina), летина (lѣtina), лој (*lojъ), масло (*maslo), маслац (*masлъсъ), маст (*mastъ), мед (*medъ), млеч (*melčъ), мекиње (*mѣkyna), месо (*mѣso).

5. *Предмети, особине предмета*

5.1. Предмети: јарам (*агъмъ), бич (*bičъ), брана (*bogna), бубањ (*bōbънь), брвно (*bъgvъно), бритва (*britva), брод (*brodъ), бачва (*bъчи), цедило (*cѣdidlo), цев (*cѣvъ), чаша (*čaša), цреп (*čerъpъ), чешаљ (*česъљ), чун (*čъlnъ), даска (*dъska), длето (*delbto), дубак (*дъльбъкъ), греда (*grѣda), гусле (*gōsъљ), грабуље (*grabul'a), гривна (*grivъna), гвожђе (*gvozdzъje), јасле (*jasli), ивер (*jъverъ), игла (*jъgъla), клада (*kolda), клешта (*klešča), клупа (*klōpъ), кључ (*kl'уѣ), колевка (*kolѣbъka), конац (*kōпъсъ), копље (*kōpъje), корито (*koryto), коса (*kosa), кошара (*košara), кошуља (*košul'a), кошница (*košъnica), kotaо (*kotъљ), кука (kuka), квака (*kvaка), кабао (*kъbъљ), књига (*kъniga), крчаг (*kъgčagъ), крпа (*kъpra), лествице (*lѣztva), лонац (*loпъсъ), лопата (*lopata), лопта (*lopъta), лутка (*lōtъka), мамац (*mamъсъ), мрежа (*mežъa), метла (meтъla), мотка (*motъka), мотика (*motyka).

5.2. Грађевине: **5.2.1. људске:** грађа (*gordja), дом (*domъ), двор (*dvorъ), кућа (*koѣja), кров (*krovъ), мост (mostъ), млин (*mъlinъ); **5.2.2. животињске:** мравињак (*mōrvin-), гнездо (*gnѣzdo), јазбина (*ѣzvina).

5.3. Особине које се примарно не односе на човека: бистар (*bystrъ), бридак (*bridъкъ), цео (*ceљ), чест (*čestъ), чист (*čistъ), читав (*čitavъ), чврст (*čъrstvъ), црвљив (*čъgvivъ), гњио (*gnilъ), дуг (*дъљъ), једнак (*edъnakъ), гладак (*gladъкъ), горак (*gōgъкъ), готов (*gotovъ), густ (*gōstъ), исти (*istъjъ), јасан (*jasъnъ), коначан (*kōпъсънь), кракак (*kōrtъкъ), крив (*krivъ), крут (*krōtъ), крт (*krътъ), крњ (*kъпъ), кисео (*kysъљ), лагодан (*lagodъпъ), леден (*ledъпъ), лак (*љгъкъ), љут (*l'утъ), мастан (mastъn(јъ)), мек (*mѣk(јъ)), млак (*molкъ), мутан (*mōтъпъ(јъ)), мрсан (*mъгъпъ(јъ)).

5.4. Боје: бео (*bѣљ), црн (*съпъ), црвен (*čъvепъ), мрк (*mъrkъ), модар (*mōdъr- (јъ)).

5.5. Партикуларизатори уобличивачи: бремене (*berme), честица (*čѣstica), грумен (*grume), грудва (*grudy), млаз (molzъ), мрва (*mъrva); **целина и делови:** целина (*cѣlina), члан (*čelnъ), број (*brojъ).

5.6. Облици и линије: коцка (*kostъka), круг (*krōgъ), крак (*kōrkъ), дуж (*дъљъ), црта (*čъrta).

6. *Географски појмови, атмосферске појаве*

6.1. Место, рељеф, врста земље: место (*mѣсто), брег (*berg), bezdan (*bezъdъпъ), бразда (*borzda), брдо (*bъrdo), глина (*glina), дивљина (*divina), долина (*dolina), двориште (*dvorišče), држава (*дъgžava), јаз (*jazъ), гај (*gajъ), град (*gordъ), гроб

(*grobъ), гробље (*grobъje), јама (*jama), камен (*kamy), кремен (*kremy), кланац (*kolньсь), копно (*корьно), крш (*кргъшь), ледина (*lędina), луг (*lųgъ); међа (*medja), граница (*granica).

6.2. Водене, течне површине: бања (*ban'a), бара (*bara), блато (*bolto), брлог (*bъrlogъ), извор (*jъzvoгъ), језеро (*ezero), глиб (*glibъ), калуга (*kal'uga), лука (*lųka), муљ (*mulъ).

6.3. Атмосферске појаве: бура (*bur'a), дуга (*dųga), дим (*dumъ), гар (*garъ), гром (*gromъ), мраз (*mrogъ), звезда (*gvęzda), јапа (*japa), капља (*kapja), киша (*kuša), лед (*ledъ), Месец (*męšęсь), месечина (*męšęćina), магла (*mъgla), мраз (*mrogъ).

6.4. Месни релациони квалификатори и оријентири: далек (*daleкъ), десни (*desнь(јъ)), доњи (*dolньпјъ), дно (*dъbno), горњи (*gogньпјъ), леви (*lęvњјъ), југ (*jugъ).

7. Временски појмови

7.1. Време: час (*časъ), четвртак (*četvъrtкъ), дан (*dънь), давни (*davньпјъ), древни (*drevньпјъ), доба (*doba), дневни (*dъnevньпјъ (јъ)), јесен (*eseny), година (*godina), јутро (*jutro), лето (*lęto).

8. Процеси

8.1. Стања, збивања, медијални процеси: беда (*będa), бистрина (*bystrina), блистати (*blistati), блеснути (*blęsknųti), блесак (*blęськъ), бљувати (*blъvati), болест (*bolestъ), болети (*bolęti), бол (*bolъ), бос (*bosъ), бридити (*briditi), баздети (*bъ-zdęti), бдети (*bъdęti), брботати (*bъrbotati), будити се (*buditi (sę)), чинити (се) (*ćiniti (sę)), чути (*ćuti), чувати (*ćuvati), чамити (*ćьmiti), чама (*ćьма), чврснути (*ćьrstvнųti), давити (се) (*daviti (sę)), димити се (*dumiti (sę)), добити (*dobyti), догодити се (*dogoditi (sę)), дремати (*dręmati), дурити се (*duriti (sę)), језити се (*ežiti (sę)), језа (*(j)ęza), гњити (*gniti), гнојити се (*gnojiti (sę)), гојити (*gojiti), гладовати (*goldovati), глад (*goldъ), гранути (*gornųti), грмети (*grmęti), го (*golъ), горети (*goręti), грозити се (*groziti (sę)), грозница (*grozньnica), губити (*gubiti), гинути (*gybnųti), хабаты се (*xabati (sę)), хладити (*xolditi), хркати (*xъrkati), имати (jъmati), извирати (*izvirati), ишчезнути (*jъzčęnųti), јава (*авъ), клецати (*klęcati), клокотати (*klokotati), колебасти (*kolębati), куњати (*kun'ati), клијати (*кълјјати), кипети (*купјјати), киснути (*kysнųti), лебдети (*lebdęti), лећи (*legt'i), летети (*letęti), лепити се (*lępiti (sę)), лити (*liti), лучити (*lųćiti), мењати се (*męn'ati (sę)), метеж (*mętež), милина (*milina), мирити (се) (*miriti (sę)), мировати (*mirovati), мир (mirъ), млачити се (*mlaćiti (sę)), модрити се (*modriti (sę)), мокар (*mokгъ(јъ)), моћи (*mogti), мрачити (се) (*morćiti (sę)), мрак (*morkъ), мучити се (*mųćitisę), мука (*mųka), маглити (се) (*mъgiliti (sę)).

8.2. Радње, активни процеси: јавити (се) (*aviti (sę)), бацити (*baciti), бајати (*bajati), бавити се (*baviti (sę)), беседити (*bez (ъ)sęditi), бежати (*bęžati), бирати (*birati), блебетати (blebetati), блудити (*blųdęti), богатити (се) (*bogatiti (sę)), борити се (*bortisę), бранити (*borniti), бости (*bosti), бријати (*briti), бродити (*broditi), бројати (*brojiti), брусити (*brusiti), брисати (*brysati), бучати (*bućati), буљити (*buliti), бунити (*buniti), бусати се (*busatisę), бушити (*bušiti), бркати (*bъrkati), брзати (*bъrzati), брати (*bъrati), цедити (*cęditi), целивати (*cęlovati), цепати (*cępati),

чарати (*čarati), чекати (*čekati), чистити (čistiti), читати (*čitati), чупати (*čupati), црпи (*črpt'i), цртати (*črtati), частити (*čstiti), даровати (*darovati), дати (*dati), делати (*dělati), делити (ce) (děliti (se)), дирати (*dirati), додати (*dodati), дојити (*dojiti), доћи (*dojiti), доказати (*dokazati), допрети (*doperti), досегнути (*dosegnoti), доспети (*dospěti), достићи (*dostigt'i), довести (*dovesti), драпати (*drapati), дражити (*dražiti), дробити (*drobiti), дружити се (*družiti (se)), дунути (*dunoti), дићи (*dvigt'i), дубити (*dьlbiti), дрмати (*dьgmati), држати (ce) (*držati (se)), јести (*ěsti), гађати (*gadјati), гајити (*gajiti), гасити (*gasiti), гатати (*gatati), газити (*gaziti), гладити (*gladiti), гледати (*ględati), глумити (*glumiti), гутати (*glьtati), гњавити (*gn'aviti), гонити (*goniti), градити (ce) (*gorditi (se)), гостити (*gostiti), говорити (*govoriti), грабити (*grabiti), гребати (*grebati), грејати (*grę(ja)ti), грешити (*gręšiti), грохотати (*groxotati), гристи (*gryzti), гулити (*guliti), звизнути (*gvizdnoti), грбити се (*гьrbiti (se)), грчити (*гьrčiti), грдити (ce) (*гьrditi (se)), хвалити се (*xvaliti (se)), хитати (*xytati), јебати (*jebati), јецати (*j)ęcati), јурити (*juriti), играти (*jьgrati), избавити (*jьzbaviti), избећи (*jьzbęžati), избити (*jьsbyti), издати (*jьzdati), какати (*kakati), каљати (*kal'ati), калити (*kaliti), карати (*karati), кашљати (*kašl'ati), казати (*kazati), клеветати (*kl'evetati), клечати (*klečati), клизати се (*klizati (se)), кљукати (*kl'ukati), куцати (*klьcати), клати (*kolti), клатити (*koltiti), копати (*kopati), користити (*koristiti), косити (*kositi), котити (ce) (*kotiti (se)), ковати (*kovati), купати се (*kopati (se)), красти (*krasti), кресати (*kresnoti), кренути (*krętnoti), крикнути (*kriknoti), кројити (*krojiti), кротити (*krotiti), кршити (*кръšiti), крити (*kryti), кудити (*kuditi), кукасти (*kukati), кўпити (*kupiti), кўпити (*kupiti), кварити (*kvariti), квасити (*kvasiti), крцати (*кьrcati), крчити (*кьrčiti), крзати (*кьrzati), каснити (*кьсьněti), кидати (*kydati), кинути (*kydnoti), китити (*kytiti), ласкати (*laskati), лечити (*lečiti), лизати (*lizati), ломити (*lomiti), ловити (*loviti), ложити (*ložitи), лупити (*lipiti), лўштити (*luščiti), лутати (*lutati), лагати (*lьgati), лўбити (*l'ubiti), лўљати (*l'ul'ati), махнути (*mahnoti (se)), мамити (*mamiti (se)), мастити (ce) (*mastiti (se)), мазати се (*mazati (se)), мерити (ce) (*měritи (se)), месити (*měsiti), мешати (ce) (*měšati (se)), мигнути (*mignoti), мигольити се (*migoliti (se)), миловати (*milovati), мочити (*моčiti), молити (*modliti), мокрити се (*mokritи (se)), млатити (*moltiti), мотати (ce) (*motati (se)), мудровати (*mьdrovati), мутити (ce) (*mьtiti (se)), муљати (*mul'ati), макнути (ce) (*мьknoti (se)), мрднути (ce) (*mьrdnotи (se)), множити (ce) (*мьпоžiti (se)), мрсити (ce) (*мьrsiti (se)), мрштити (ce) (*мьrščitise), мрљати (*мьrl'ati), мрвити (*мьrviti).

8.3. Активности, резултати радњи: бег (*bęgь), блуд (*blьdь), бој (*bojь), буна (*buna), игра (*jьgra), ход (*ходь), квар (*kvarь), клетва (*kļetva), лов (*lovь), беседа (*bez (ъ)šęda), крађа (*kradja).

8.4. Звукови: бука (*buka), граја (*graја), грохот (*groxоть), громор (*gromогь), громот (*gromоть), гром (*громь), хук (*хукь), клокот (*klokоть), клопот (*klopоть), крик (*krikь), лапат (*lapрь), лом (*ломь).

9. Разно

9.1. Разно: благо (*bolgo), цена (*сєna), чудо (*čudo), дар (*darь), дело (*dělo), дах (*dьхь), глас (*golсь), искра (*iskra), име (*jьme), коло (*kolo), кора (*kora), лек (*lěкь), мера (*mєra), мешавина (*měšavina), хумка (*hьlмьka).

II. Старословенска и црквенословенска епоха

Срби су, као и други словенски народи, користили старословенски језик у функцији свог првог књижевног идиома од IX до XI/XII века. Лексика старословенских споменика садржи 9616 речи. Старословенска лексика садржи неколико слојева: а) прасловенски (општепрасловенски и дијалекатски прасловенски); б) позајмљенице грецизми и семитизми); в) књишке творбе (неологизми); г) калкови¹³. Половина старословенске лексике прасловенског је порекла (око 4500 лексема). Процент општесловенске лексике у старословенском језику изузетно је висок, словенских творбених форманата је чак 90%. Број несловенских лексема које су по пореклу грчке износи 1778, а то је 18% лексичког фонда¹⁴.

Има лингвиста који сматрају да први књижевни језик Срба није био старословенски, већ српскословенски. Од XI/XII века, на овом језику настала је цела српска средњовековна књижевност, почев од дела Светог Саве и Стефана Првовенчаног, преко Теодосија, Доментијана, Константина Филозофа, до Гаврила Стефановића Венцловића¹⁵. Редакције старословенског језика утицале су нарочито на фонолошки и помало на морфолошки ниво. Лексичких и синтаксичких разлика било је мало, па се на томе темељи јединство црквенословенског језика као језика заједничког целом ареалу *Slavia orthodoxa*. Српскословенски језик наслеђује сва лексичка средства старословенског језика. Још од самих почетака српскословенског стваралаштва постоји јака дихотомија сакрално/профано у делима српскословенске писмености. Црквенословенски језик уопште (па и српскословенски) био је, пре свега, језик којим су се писале богослужбене и црквене књиге, али је то био и језик научне литературе, космографских, географских, терапијских и других учених списа, па и лепе књижевности, а на народном језику писани су правни и трговачки списи, популарна књижевна дела световног садржаја. „Тако је“, каже П. Ивић¹⁶, „на самом почетку, код Срба створена диглосија – стање у којем се једно друштво служи двама језичким типовима, функционално диференцираним тако да се један од њих осећа као „виши“, оплемењен, отменији и ученији, а други као „нижи“, народски и једноставнији.“ Током времена „народни језик преотимао је од црквенословенског једну по једну област употребе, потискујући свог ривала ка његовој последњој тврђави, богослужбеној функцији.“¹⁷ Ивић примећује и то да се у словенским земљама у средњем веку црквенословенски није осећао као страни језик, битно различит од домаћег, већ као виши стил домаћег језика. Стога се у многим словенским текстовима мешају елементи црквенословенског и домаћег језика, док би таква мешавина латинског с тадашњим живим европским језицима била незамислива¹⁸.

¹³ *Грковић-Мејор Јасмина*. Старословенска лексика // *Списи из историјске лингвистике*. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2007. С. 377.

¹⁴ *Никитовић Зорица*. Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера. Бања Лука: Филолошки факултет, 2014. С. 6.

¹⁵ *Милановић Александар*. Кратка историја српског књижевног језика. Београд: Завод за уџбенике, 2010.

¹⁶ *Ивић Павле*. Језик у Немањићкој епоси // *Историја српског народа*. Прва књига, од најстаријих времена до Маричке битке / Уредник прве књиге Сима Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга, 1981. С. 617.

¹⁷ *Ивић Павле*. Српски народ и његов језик. Друго издање. Београд: Српска књижевна задруга, 1986. С. 120.

¹⁸ *Ивић Павле*. Језик у Немањићкој епоси... С. 619.

Српска народна лексика у раном средњем веку. Напореда са делима на српскословенском језику, током средњег века настајала су и дела на српском народном језику, увек са јаким присуством књижевног, српскословенског. Почев од Повеље Кулина бана с краја XII века и хиљада других повеља, преко Законика Цара Душана из XIV и Закона о рудницима деспота Стефана из XV века, све до беседа Гаврила Стефановића Венцловића, пратимо и српско културно наслеђе стварано на језику блиском тадашњем говорном.¹⁹Највише података о живом језику Срба у раном средњем веку пружају писма и повеље. Сачувана средњовековна писма углавном су пословне садржине или су то међудржавне дипломатске ноте. Приватна преписка се, изгледа, није чувала толико пажљиво.

Повеље и писма послужиле су П. Ивићу и још неким лингвистима да реконструишу народну лексику која је почела да се користи у српском народном језику у раном средњем веку, али је потврђена у српскословенским текстовима. Ево неких примера према П. Ивићу²⁰:

Планинска терминологија словенског порекла: *врлет, голет, криш, пећина, пониква, урвина, челопек*.

Лексика словенског порекла у вези са феудализмом: *господар, престол, вен'ц (= круна), владаније (= држава), двор, властелин, себр, отрок, сокалник, работа, згон, градозиданије, дан'к, доход'к, намет'к, оброк, позоб*.

Право и управа: *правда, закон, заповед, послушаније, с'грешеније, убиство, најезда*.

Позајмљенице из грчког: *штиља, крин, (прази)дук, цвекла, спанаћ, шкорпија, плица, јастог, сидро*.

А ево још неколико примера за народну лексику сачувану у Душановом законнику²¹: *потећи (= притрчати), потреба, потребовати, похара (= уништење), похвалити, прав (= исправан, праведан), правда, печат, невера, наметнути, наход (= напад), лупештина (= крађа, лоповлук), исправа (= правило, пропис), закон, закљичање, духовник*²².

Црквенословенизми (књишка лексика). У црквеним и другим списима који су преведени са грчког, лексика се удаљава од народне и постаје интелектуализованија: *владич'ствовати, разнствовати (= бити различит), сужитељство (= заједнички живот), братотвореније, клетвопреступљеније, двојежен'ц*. Многе од ових речи сачињене су према грчком узору: *звездословац, земљемерије, народодржаније*²³.

Сложеницама (као карактеристичном типу српскословенске лексике) у оригиналним српскословенским делима сакралног карактера детаљно се бавила Зорица Никитовић. Ево неких примера из њене књиге: *благољубив, благообрадован, богоглагољив, боголепије (= узвишеност), многоочит, многољубовно, немилосрдије, ништитаније (= исхрана сиромашних), облакоподобан (= сличан облаку), самовољан, самодржац, самохотно, целомудрије*²⁴.

¹⁹ Милановић Александар. Кратка историја српског књижевног језика.

²⁰ Ивић Павле. Језик у Немањинској епоси.

²¹ Чавошки К. и Бубало Ђ. (уредници). Законик цара Стефана Душана. Београд: САНУ, 2015.

²² Највише примера за лексику из овог периода садрже два речника. Први је Речник из књижевних старина српских *Ђуре Даничића*, 1–3. Београд, 1863–1864. Други: *Рječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–23. Zagreb: JAZU, 1880–1976.

²³ Ивић Павле. Језик у Немањинској епоси. С. 632.

²⁴ Никитовић Зорица. Сложенице у оригиналним српскословенским дјелима сакралног карактера.

Црквенословенски језик наставио је да живи у књижевном језику код Срба све до XIX века и Вукове реформе. У XVIII веку, под утицајем сложених историјских прилика, Срби прихватају рускословенски језик, па се у писаним текстовима, исте словенске лексеме јављају у руском и српском фонетско-фонолошком облику. Мешавина рускословенског, српкословенског, руског и српског језика донела је тзв. славеносрпски језик, а лексику из тог језика зовемо *славенизми*. Ево неколико примера за варијанте истих лексема које су настале под утицајем свих ових језика у књижевним делима с краја XVIII и почетка XIX века: *љубов /љубав, љубезан /љубазан, темница /тамница, точан /тачан, точка /тачка, немецики /немачки, урежденије /уређење, граждански /грађански, принуђен / принуђен, восток /исток, совјет / савет, Ускрс / Васкрс / Воскрес, отачаство / отечество / отачество, путашаство / путешество /путашество*²⁵. Дешавало се да писци комбинују рускословенске и српске или српкословенске елементе и тако су настајали хибриди познати као *славеносрбизми (содржаније, несогласја, савершено, суштество, чувствовања)*²⁶.

Како наглашава К. Кончаревић, у усменом облику, црквенословенски језик и црквенословенизми и данас су живо присутни у литургијској пракси православне цркве, а у писаном облику – у богослужбеним књигама. То је црквени језик који је стандардизован у Русији, крајем XVII и почетком XVIII века, у доба патријарха Никона. Овај језик заменио је некадашњи српкословенски, па га многи називају *новоцрквенословенским језиком*. Овај језик је архаичан, али не и мртав. За разлику од руског језика, у којем је црквенословенска база учествовала у кодификовању савременог руског књижевног језика, језичка реформа Вука Караџића, која је спроведена у XIX веку, није показала толерантност према црквенословенском језику и црквенословенизмима²⁷. Књижевни српски језик заснован је на народној основици. Испоставило се, међутим, да је и сам Вук, као и његови наследници, морао да ублажи овај ригидни став, јер за многе појмове у народном језику нису постојали адекватни називи. Вук је био приморан да гради нове речи и да се повремено користи црквенословенским наслеђем.

Црквенословенизми данас. Колико се црквенословенизама из различитих епоха чува у савременом српском језику? Према истраживању Александре Јовић, од 150.000 речи које су обрађене у *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске, само 102 лексеме су експлицитно квалификоване као црквенословенизми, а ако се анализом обухвате и деривати, који најчешће нису маркирани, број ових лексема износи 165²⁸. Ваља имати на уму да је број речи црквенословенског порекла реално већи у савременом српском књижевном језику, јер су се неке од њих толико добро уклопиле и одомаћиле у српском језику да се више не могу идентификовати као такве, нпр. *крст, младост, молитва, пост*, те их и не треба маркирати у речницима. Најјаснији су случајеви када реч у свом основном гласовном лику чува трагове црквенословенског порекла²⁹.

²⁵ *Милановић Александар*. Кратка историја српског књижевног језика.

²⁶ *Милановић Александар*. Језик Јована Суботића. Београд: Чигоја штампа, Филолошки факултет, 2014. С. 337.

²⁷ *Кончаревић Ксенија*. Социолингвистички аспекти полилингвизма сакралних језика у оквирима *Rex Slavia Orthodoxa* // Зборник Матице српске за славистику. 2008. 73. С. 213–225.

²⁸ *Јовић Александра*. О црквенословенизмима у Речнику српскохрватскога књижевног језика (у штампани).

²⁹ *Ивић Павле*. Српски народ и његов језик. С. 307.

Ево црквенословенизама који улазе у општи лексички фонд савременог српског језика према Речнику српскохрватскога књижевног језика³⁰: *аз, бесловесан, бесловесник, бесловесно, бесловесност, бесмртије, беспределан, беишчестије, беишчислен, битије, благоволети, богослужје, буки, ваистину, васељена, васељенин, васељенски, Васкрс, васкрс, Васкрсеније, васкрсење, васкрсни, васкрснути, васкрснуће, васкрсовати, васкришавати, васкришњи, васпоставити, васпостављање, васпостављати, весма, вознесење, вознести (се), времја, глагол, глаголати, глаголаиш, глаголаишки, глаголица, глаголски, глагољ, глагољав, глагољавост, глагољање, глагољати, глагољаш, глагољашки, глагољаштво, глагољив, глагољивост, глагољити, глагољица, глагољски, глагољички, двери, дверца, движење, девственик, дејствије, дејствителни, жертва, жертовеник, жертовати се, житије, збитије, ижица, изреченије, искон, искони, исполин, јастије, јери, јуност, јуноша, јус, кондак, магновен, магновеније, магновено, магновење, маштаније, моленије, мошти, наказаније, наказати, насушан, насушност, ништ, обвињен, образ, оваплотити (се), оваплоћавати (се), оваплоћење, одежда, описаније, опитежитије, опитество, освеитати, освеитавање, освеитавати, отечество, отечествен, откровење, отпојати, отпојавати, очајаније, певанија, повиновати се, повинути се, повињавати се, подвижник, подвижништво, поднебије, подобије, подозреније, познаније, позорије, попечење, посланије, превасходитељство, преданије, преласт, прелестан, преластити, преластити се, прелестан, прелест, преосвеитени, преосвеитеност, преосвеитенство, преподобије, прочитаја, прочатити, прочи, прошењније, раб, раба, распетије, рождество, рци, столетије, страданије, суштаствен, суштаствено, суштаственост, суштаство, суштаствованање, суштаствовати, сушити, уживленије, упражњавати (се), Успеније, ухљебије, христијан, чатати, чатац, чатити, чесно, чест, честан*³¹.

Наведена лексика спада у старословенизме, и српскословенски и рускословенски варијетет. Ове речи су у ексцерпираним речнику обележене различитим квалификаторима: *цсл., рсл., стсл.*, али и *цркв., арх., заст., рлг., стар.* итд.³².

Црквенословенизми се чувају и у усменој традицији, у народним говорима. С. Реметић примећује да „су именице средњег рода на *-ије* (*Ваведеније, Преображенење, бденије* и сл.) највише маха узеле у горњем току Таре, Пиве и Мораче и њихових притока, где суфикс *-ије* није необичан ни код именица изван црквеног живота (*прољевије, нагрђевије* и сл.). Раширеност појаве вероватно је у вези са ауторитетом и утицајем цркве на тим просторима у средњем веку. Тамо је, уосталом, главно жариште и исходиште народних умотворина о Светом Сави, одакле су оне разношене миграцијама“³³.

Црквенословенска лексика данас се доживљава као архаична и неприкладна у неформалном стилу, али Е.В. Петрухина сматра да се позајмљеницама из црквеносло-

³⁰ Подаци се наводе према резултатима истраживања *Александре Јовић*. О црквенословенизмима у Речнику српскохрватскога књижевног језика (у штампи).

³¹ Евентуалне дублете, акценте, дефиниције и примере наведених лексема исп. у *Речнику српскохрватскога књижевног језика*. I–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

³² *Јовић Александра*. О црквенословенизмима у Речнику српскохрватскога књижевног језика.

³³ *Реметић Слободан*. О траговима црквеног језика у народним говорима // *Јужнословенски филолог*. 1997. LIII. С. 75–85.

венског језика може изградити *високи стил* у руском и у српском језику и да их зато треба неговати оживљавати³⁴.

III. Турска освајања и оријентализми

Од краја XIV века и турског освајања српских територија, па све до XIX века, значајну улогу на развој лексике српског језика имао је и турски језик. Последице тог снажног језичког контакта и данас се осећају у савременом српском језику. Стручњаци за оријентализме запажају да су и пре XIV века неки оријентализми постојали у српском језику. Нема много тих предосманских оријентализама, али се за њих предлаже термин *туркизми*³⁵ са значењем *реч или израз преузет из турско-татарских језика у који други језик*, док се за оријенталну лексику која је у српски језик унесена преко турског језика у време освајања Турака Османлија предлажу термини *турцизми* или *османизми*. Ми ћемо се у овом раду користити терминима *оријентализми* и *турцизми* и они ће имати исто значење. Према М. Адамовићу, предосмански оријентализми могли су ући у српски језик преко старословенског (а у њега су се инфилтрирале преко протобугарског), преко староруског и преко мађарског. Као примере за предосманске оријентализме М. Адамовић наводи и етимолошки анализира следеће лексеме: *багља* (*пласт, свежањ, споп*), *белег, бубрег, чаканац (зидарски чекић), чакља, јарак, јаруга, кина (мука), комлов (хмељ)*³⁶. П. Радић наводи лексеме *чаша, књига, ковчег, крчаг, сабља, крагуј* (врста птице), *шаран, шевар* као примере утицаја туранских језика којима су говорили Авари и Хуни између III и VII века. Као последица везе између словенских и аварских племена у VI и VII веку дошло је до усвајања лексема *бан, жупан, клобук*, а преко протобугарског, Словени су усвојили и *беочуг, пашеног, тојага*, као и поменуте лексеме *белег, бубрег*³⁷. С. Петровић усваја од Баскакова периодизацију миграција турских племена на Балкан: 1. до IX века – хунска племена; 2. од X до XII века – огушка племена; 3. од XIII до XVI века – Кипчаци и Кумани; 4. од XV до XVIII века – Турци Османлије³⁸.

Најјачи утицај турског на српски језик трајао је у време турских освајања српских територија, од XV до XIX века. Преко турског, у српском су се нашле лексеме и из персијског и арапског језика, па чак и неке из грчког и латинског³⁹. Учвршћујући власт на новој територији, Османлије су утицале на лексички фонд српског језика у областима администрације, војске, а затим и из области занатства, свакодневног живота итд. Иако, према речима С. Петровић, нема довољно хронолошких истраживања о времену преузимања одређених турцизама, анализа грађе из различитих периода развоја српског језика указује на чињеницу да су се те лексеме увек везивале за исте тематске групе.

³⁴ Петрухина Е.В. Использование словообразовательных ресурсов церковнославянского языка в современном русском языке // Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Главни уредник Рајна Драгићевић. Београд, 2012. С. 271–289.

³⁵ Петровић Снежана. Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику //Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. XXXVI/2. 1993. С. 71–128.

³⁶ Адамовић М. Турске позајмице неосманског порекла // Наш језикн. 1969. XVII/5. С. 284–298.

³⁷ Radić Prvoslav. On the Oriental Lexicon in the Serbian Language // The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony, and Tipology / Ed. by Lj. Popović and M. Nomachi. Sapporo: Hokkaido University, 2015.

³⁸ Петровић Снежана. Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику. С. 72.

³⁹ Radić Prvoslav. On the Oriental Lexicon in the Serbian Language... P. 136.

Према М. Ђинђић, анализа позајмљеница из предвуковског периода (1660–1817) показује да је највећи број страних речи у српском језику стигао из турског језика и да се оне могу распоредити у следеће тематске групе: *занати, занимања, покућство, кулинарство, одећа и тканине, накит и украсни предмети, боје, аграрне културе, домаће животиње*⁴⁰.

У прегледима обраде турцизама у српском језику обично се полази од Вуковог *Рјечника* из 1818. године⁴¹ и Вукове одлуке изнесене у предговору *Рјечника* да турцизме означава звездом, „а ће ми је одмах могло пасти на ум, замјењивао сам и српским ријечима“. Вук је сматрао да се „највише од ови турскије ријечи могу без сваке муке ишћерати из нашег језика, зашто имамо српске мјесто њи; а њекоје се може бити ни у години дана не спомињу“. Ипак, показало се да многе турцизме није означио звездом и да је, по процени Елезовића, изоставио многе од оних које су се реално користиле. Од 26.270 обрађених речи у *Рјечнику* из 1818. године, око 2500 спада у турцизме, а од 47.500 речи у *Рјечнику* из 1852. године, обрађено је око 3.700 турцизама⁴².

А. Пецо је урадио тематску поделу Вукових турцизама са циљем да прикаже у којим је сегментима друштвеног живота био најјачи турски утицај. Рекло би се да највећи број турцизама спада у групу *војска, трговина, администрација*, а за њом следи *кућа и покућство*, па *врсте занимања и алатке*, а има и ових група са мањим бројем лексема: *одећа и обућа; јело и пиће; воће и поврће; породични и лични живот; религија и обичаји*⁴³.

У Шкаљићевом речнику обрађено је 8.742 турцизма. Показало се да је међу њима веома бројна група оних које се односе на *верски живот и верске обичаје муслимана* (670), затим *лична имена* (503), па *право, администрација, државно уређење и сл* (453), *занати, занатлије*⁴⁴, *занатски алат и справе* (286), *одевени предмети, обућа, накит, шминка* (271), *суђе, покућство и остале ствари домаћинства* (234), *јела, пића и зачини* (212), *цвеће, воће, поврће, биље, жито* (200) итд. Има и 848 апстрактних именица и више их је него глагола (802).

Вуков *Рјечник* настао је у XIX веку, што значи да региструје турцизме који су постојали у српском народном језику у XVIII веку (па и пре тога), Шкаљић је грађу за

⁴⁰ Ђинђић Марија. Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичка и деривациона анализа). Необјављена докторска дисертација одбрањена Филолошком факултету Универзитета у Београду, 2014. С. 107–108. Ментор: Р. Драгићевић.

⁴¹ Škaljić Abdulah. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Peto izdanje. Sarajevo: Svjetlost, 1985.

⁴² Пецо Асим. Турцизми у Вуковим рјечницима. Београд: Вук Караџић, 1987. С. 9–10.

⁴³ Тамо. С. 223–235.

⁴⁴ И у Елезовићевом речнику је богато потврђена лексика са значењем заната оријенталног порекла. Сања Микетић јете турцизме обрадила у раду: Називи носилаца занимања оријенталног порекла у *Речнику косовско-метошког дијалекта* Глигорија Елезовића (Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохији. Књ. 2. Уредник Д. Маликовић. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, 2010. С. 243–281). Ауторка је ексерпирала из Елезовићевог речника чак 198 оријентализама с овим значењем. Од тога је 98 речи изведено суфиксима *-чија* и *-чија*. Чак 59 речи има полисемију. Пажњу привлачи оријентално порекло назива за стара занимања *баитован* и *чобанин*. Поставља се питање како су гласили називи за ова занимања пре турских освајања, због чега су називи за фундаментална занимања замењени турцизмима и како је могуће да су ове лексеме опстале до данас. Анкета коју је у раду спровела С. Микетић показује да српски студенти пореклом са Косова углавном не препознају Елезовићеве оријентализме. Само 30 назива за занимања (15,2% од укупног броја) препознаје више од половина испитаника, а само 8 речи (4% од укупног броја) студенти и данас користе. То су: *баитован, бербер/берберин, кафеџија, џелат, чобанин, барјактар, њеваџија*.

свој речник прикупљао половином XX века, што значи да његов речник садржи лексику која се интензивно употребљавала у првој половини XX века (па и у другој половини XIX века). Следећа хронолошка тачка биће нам време објављивања *Речника српскохрватскога књижевног и народног језика* Матице српске (1967–1976). Грађа за овај речник садржи лексику од Вуковог времена до половине XX века. Овај речник садржи око 150.000 речи, а према истраживању М. Ђинђић садржи 2500 лексема са турском етимолошком ознаком. Ако се у обзир узму и оријентализми који, грешком, немају ту ознаку, као и сви њихови деривати, број оријентализма у овом речнику се увећава на 7.500. Грађа из овог речника, као и оријентализми који се и данас активно користе у српском књижевном језику, указују на чињеницу да највећи број ових лексема припада следећим тематским групама: *одећа, обућа, тканине; јело, пиће, дуван; биљке; кућа, покућство, окућница, грађевине, објекти* итд.⁴⁵

Како показује Адамовић, већина оријентализма у српском језику има дијалекатско порекло, из чега се може закључити да их је српски језик примао путем непосредних контаката говорника, а не путем књижевности и других писаних извора⁴⁶. Из тога се може закључити да су говорници српског језика примили само ону лексику која им је била неопходна за свакодневну комуникацију, као и за реалије које су са Турцима дошле на српске територије. А. Пецо констатује да је основни лексички фонд српског језика остао нетакнут, и поред великог броја турцизама. Да би то доказао, он наводи српске лексеме које чине срж лексичког фонда српског језика и указује на чињеницу да оне нису замењене турцизмима и да се оне ретко јављају чак и као синоними. Тако, на пример, најважније речи у вези са кућом и покућством остају непромењене: *кућа, праг, врата, огњиште, ватра, дим, пепео, дрво, зид, нож, млин, срп, коса, плуг, рало, постеља, сто, столица, лопата, мотика* итд. Од свих тих лексема само *двориште* има синоним међу турцизмима (*авлија*), али је он непотпун, као и *зид (дувар)*, али је застерео⁴⁷.

Шкаљић примећује изузетно благ став говорника српског (српскохрватског) језика према турцизмима, што је необично, јер је став према позајмљеницима по правилу негативан⁴⁸. О социолингвистичким и психолошким разлозима за ову појаву ваљало би размислити и детаљније их истражити.

Турцизми нестају из српског језика. Према истраживању М. Ђинђић, у савременом српском језику користи се око 3000 турцизама и сви они спадају у одомаћену лексику⁴⁹, док П. Радић наводи податак Б. Попова да се у српском књижевном језику очувало око 2000 турцизама⁵⁰. Истраживање М. Ђинђић о најфреквентнијим турцизмима на основу електронског корпуса српског језика показује да се данас најчешће користе следеће лексеме: *чак, сат, бар/барем, боја, пара, кафа, кревет, кутија, џеп, комишија, катија, шећер, кула, дуван, хајде, башта, ракија, занат, бакар, мана, хајдук, челик*.

⁴⁵ Ђинђић Марија. Турцизми у савременом српском књижевном језику. С. 108.

⁴⁶ Адамовић М. О пореклу српскохрватских османизама // Јужнословенски филолог. 1973. XXX/1–2. С. 236.

⁴⁷ Пецо Асим. Турцизми у Вуковим рјечницима. С. 236–239.

⁴⁸ Škaljić Abdulah. Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Peto izdanje. Sarajevo: Svjetlost, 1985. S. 13–14.

⁴⁹ Ђинђић Марија. Турцизми у савременом српском књижевном језику.

⁵⁰ Радић Првослав. Турски суфикси у српском језику са освртом на стање у македонском и бугарском. Нова серија. Књ. 17. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2001. С. 8.

Наведени турцизми стабилни су у књижевном српском језику, али многи од њих су потиснути. Према оцени П. Радића „најпре је потиснута богата турска терминологија из области грађанске и војне организације. Тако се уместо низа дотада уобичајених турцизама, на пример: *абација*, *думенција*, *дућанција*, *ђемција*, *кириција*, *кованција*, *кујунција*, *механција*, *симиција*, *туфегџија*, у српском (поново) устаљује *кројач* (/нем. *шнајдер*), *кормилар*, *трговац*, *лађар*, *превозник*, *пчелар*, *златар*, *крчмар* (/гостиони-*чар*), *пекар*, *пушкар* и др.“⁵¹ Губљење и потискивање оријентализама очекивано је посебно ако се њима означавају појмови који су нестали губљењем турске државне организације. Мање је очекивано губљење назива за она занимања која су наставила да постоје, а за нас је посебно занимљиво због чега се нису пробили до књижевног језика (а ни у дијалектима углавном нису задржани) називи којима се исказује нијанса неке емоције или људске особине којом би се прецизирала тематска група лексема из области духовног живота човека.

IV. Културни прогрес и страни утицаји на лексички фонд српског језика у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку

Због тешког живота којем су Срби били изложени У Турској, године 1690. дошло је до Велике сеобе Срба под вођством патријарха Арсенија Чарнојевића на тло хабзбуршке Угарске, Славоније и Војне крајине. Те сеобе трајале су током целог XVIII века. Срби су у то време још увек користили српскословенски језик са елементима народног у писаном језику, а у усменој комуникацији – српски народни језик, у којем је било доста турцизама.

Од треће деценије XVIII века српскословенски језик уступа место рускословенском језику. Ово смењивање било је условљено ванјезичким факторима: црквеним, националним, политичким и просветим.⁵² Од половине XVIII века Србима у Лужној Угарској почеле су стизати и књиге на ондашњем руском књижевном језику. Рускословенски језик заменио је српскословенски не само у црквеној употреби и у богослужењу, већ и у световној књижевности. Рускословенски је, „као и српскословенски, имао велики престиж над народним језиком не само зато што је био језик писмености, учености и отмености, већ нарочито зато што је у сфери изражавања апстрактних појмова био далеко богатији јер је, захваљујући својој старословенској основи, имао у овој области развијену и изграђену такву лексику. Уколико се за неки појам ипак није могла наћи рускословенска лексема, она се, у то време, лако могла преузети из ондашњег руског књижевног језика, који је у овом погледу у великој мери садржавао у себи лексику оних појмова које је нудила европска цивилизација XVIII, па и прве половине XIX века.“⁵³

Од средине XVIII века, улогу књижевног језика преузео је славеносрпски – један нови тип литерарног језика који је имао мешовити састав (рускословенске, руске, српске народне и српскословенске особине). Тај језик је настао да би се отклонила неразумљивост руског и рускословенског језика. Речи из тог језика називамо, као што

⁵¹ Радић Првослав. Турски суфикси у српском језику. С. 9.

⁵² Стијовић Светозар. Славенизми у Његошевим песничким делима. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1992. С. 15.

⁵³ Стијовић Светозар. Славенизми у Његошевим песничким делима. С. 18–19.

је већ речено, *славенизми*⁵⁴. На овом језику настала су бројна значајна дела српске књижевности од половине XVIII до четрдесетих година XIX века, које су написали Захарије Орфелин, Доситеј Обрадовић, Милован Видаковић, Сава Мркаљ. У поглављу о црквенословенском језику изнели смо неке особине *славенизама* и хибридни речи – *славеносрбизама*, а представили смо и њихову конкуренцију која је била карактеристична за славеносрпски језик.

Доселивши се у нову средину, Срби су морали учити немачки, мађарски и латински језик, па је српски језик тог времена обogaћен и лексиком из ових језика.

Сложену структуру српске лексике с краја XVIII века врло лепо презентује *Речник мали*. Тај немачко-славеносрпски речник први пут је штампан 1793. године у Бечу. Будући да се састоји из само 1500 најнеопходнијих немачких речи распоређених по тематским групама, Срби су га радо користили, па је овај речник имао још десетак издања. Славеносрпска страна тог речника веома добро приказује све слојеве лексике коју су Срби користили крајем XVIII века у Хабзбуршкој монархији.

Турски: *шафран*, *бадем*, *мушмула*, *кестен*, *шептелија* (=шефтелија), *пастрмка*, *поша* (оковратник); *долама* (врста горњег капуца); *чакишире* (панталоне), *папуче*, *жеп* (=џеп), *бурнутица* (=бурмутица), *сат*, *зобун*, *зубун* (прслук), *маказе*, *басамак* (степеник), *пенџер*, *авлија*, *фуруна*, *мермер*, *креч*, *ћерепица* (кровна цигла), *оџак*, *чекмеже* (каса, ковчег, кутија); *чаршав*, *душек*, *мумаказ* (маказе), *сандук*, *долаф* (=долап), *ба-крач*, *иренда* (ренде), *аван*, *тенџера* (*тенџера*, дубока бакарна посуда), *чанак*, *ибрик*⁵⁵, *шербет*, *пешир*, *чорба*, *черек* (четвртина), *бут*, *чултар* (покровац, ћебе за коње), *кубу-ре*, *кајаси*, *улар*, *узенџије*, *хајџир*, *хат*, *дорат*, *бедем*, *ћуприја* (преко грч), *капија*, *сокак*, *пазар*, *лагумџија* (минер), *кумбара*, *топ*, *фитиљ*, *кундак*, *чивија* (клин), *тане*, *барут*, *фишек*, *сачма*, *сукија*, *берберин* (преко ит), *ћурчија*, *кулунџија* (кујунџија), *терџија*, *сепетар* (корпар), *сапунџија*, *саџија*, *угурсуз*, *хеспан* (роба), *пазарити*, *вересија*, *скерлет* (боја гримиз; одело од чоје те боје), *кадифа*, *чоха*, *тераџије*, *ћорав*, *ћелав*.

Очигледно је да је утицај турског језика на српски био и даље снажан након доласка Срба на територију Хабзбуршке монархије. Турцизми преовлађују у односу на све остале позајмљенице у многим тематским групама.

Немачки: *итринфе*, *итринфле* (чарапе), *пантофле*, *таџије* (манжетне); *пантљика*, *фирит* (кнез); *фириткиња*, *фиришкиња* (кнегиња); *херџог* (војвода); *херџогиња* (војвоткиња); *гроф*, *грофица*, *цигла* (преко лат), *теј* (чај), *земичка*, *штала*, *шталог*, *солдат* (преко итал), *рајтар* (коњаник)⁵⁶, *мајур* (салаш), *молер*.

Испоставило се да германизми обрађени у *Речнику малом* у потпуности потврђују тезу П. Ивића и А. Младеновића да постоје три лексичке области у којима је утицај немачког језика био нарочито снажан (што показују текстови са почетка XVIII века): 1) војска са својим устројством (*гемајнер*, *фелдмаршал*, *шанац*, *штаб*); 2) друштвени поредак (*паор*, *пурџер*, *ритер*, *гроф*); 3) материјална култура и занатство (*плек*, *штоф*,

⁵⁴ Младеновић Александар. Славеносрпски језик. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1989.

⁵⁵ У *Речнику малом* стоји *ибрик за кафу*, *ибрик за теј*. Конструкција се састоји из турцизма *ибрик* и германизма *теј*. Пример показује како су два језика утицала да би одређена предметност добила свој јединствени назив који се састоји из више речи.

⁵⁶ Богатство културолошких и језичких утицаја види се кроз називе за коњаника: *коњик*, *катана* (мађ), *рајтар* (нем), *драгуњ*, *драгон* (фр). Све ове лексеме су обрађене као посебне одреднице, што можда значи да међу коњаницима има разлике.

инала, флека, флаша). „Често су узимане речи за појмове који Србима у суштини нису били непознати и за које су они имали домаће или турске изразе. То се нарочито добро може пратити у терминологији занатства или у називима предмета који се купују од трговаца“⁵⁷. Аутори с правом примећују да већина немачких речи из области војне терминологије и друштвеног уређења није надживела аустријску владавину.

МАЂАРСКИ: *џипеле*, *џипка*, *немеш* (племић, властелин), *соба* (преко нем), *астал* (преко слов), *тањир*, *ардов* (велико буре, бачва), *аковче* (ведро), *хам* (коњска опрема), *вашар*, *болта* (продавница), *катана* (коњаник), *стражамештер* (заповедник страже)⁵⁸, *варош*, *гомбар* (дугметар), *хегедуш* (виолиниста), *кочијаши*, *сабов* (кројач), *риф* (*рифом мерити* – стара угарска мера за дужину, око 70 cm).

Према Ивићу и Младеновићу, хунгаризми се најчешће тичу материјалне културе, ређе друштвених односа и управног система.⁵⁹

ФРАНЦУСКИ: *камизол* (прслуче); *кавалир*, *кавалер* (коњаник; витез); *драгуњ* (*драгон*, коњаник), *тамбур* (добошар), *пасош*.

Француске позајмленице из XVIII века, како запажају Ивић и Младеновић најгушће су концентрисане у војној терминологији (*каплар*, *мајор*, *генерал*, *дезертер*, *гарнизон*), али и у другим областима (*бал*, *банкет*, *дама*, *пардон*). Ове чињенице потврђују се и у *Речнику малом*. Сумирајући досадашња истраживања о галицизмима, А. Милановић констатује да је све до XVIII века француски лексички утицај био слаб и одвијао се посредно, преко немачког, италијанског и руског језика, а да постаје директан и снажан у другој половини XVIII века, када се све више преводе дела из француске књижевности.⁶⁰

ГРЧКИ: *крин*, *моруна*, *мустаћи*, *глотати*, *ћилит* (=катанац, грч. *кључ*); *ћилит* (=катанац, грч. *кључ*); *монах*, *парох*, *игуман*, *епископ*, *комињ* (*камин*), *трапеза* (=сто), *икона*, *самар*, *кандило*, *зуграф* (живописац, фрескосликар), *типограф*, *друм*, *ћушка*.

Према речима Ивића и Младеновића, поред већ добро интегрисаних грчких речи (*друм*, *хартија*), пред крај XVIII века, у српски језик продиру речи које припадају речничком благу европске цивилизације. Ове речи долазе у српски преко немачког. Многе од њих нису постојале ни у старогрчком, ни у новогрчком, већ су сковане у западној Европи као термини.

ЛАТИНСКИ: *бресква*, *цесар*, *нотарош*, *палата*, *профуз* (тамничар), *чајка* (шајка).

Иако у *Речнику малом* нема много латинизама, било их је у административној терминологији (*датум*, *декрет*, *инвентар*, *информација*). Срби су их преузимали из немачког језика или директно из латинског, који је био званични језик у земљама под угарском круном, док је у војсци службени језик био немачки⁶¹.

⁵⁷ *Ивић Павле, Младеновић Александар*. Продирање западноевропске лексике // *Веселиновић Р., Ивић П., Младеновић А., Пантић М., Павић М., Медаковић Д., Гавриловић Н.* Историја српског народа. Четврта књига, други том. Срби у XVIII веку. Београд: Српска књижевна задруга, 1986. С. 101.

⁵⁸ Лексема *стражамештер* представља хибрид српске именице *стража* и мађарске *мештер* (која потиче из немачког).

⁵⁹ *Ивић Павле, Младеновић Александар*. Продирање западноевропске лексике. С. 103.

⁶⁰ *Милановић Александар*. Језик Јована Суботића. Београд: Чигоја штампа – Филолошки факултет, 2014. С. 339.

⁶¹ *Ивић Павле, Младеновић Александар*. Продирање западноевропске лексике... С. 102.

Италијански: *табакера*, *каштиговати*, *кујна*, *ормар*, *бокал*, *боца*, *салвета*, *пиштољ*⁶², *инфантерија* (пешадија), *баталија* (битка), *кумпанија*, *компанија* (чета), *капларија* (од *каплар*), *штампар*.

Италијанске речи долазиле су Србима из више извора: 1) из немачког; 2) директно из италијанског на јадранском приморју, а затим су се шириле кроз дијалекте преко промета, трговине и миграција.

Руски: *ненавидети*, *стена* (зид), *девица* (девојчица), *вожд* (цсл), *полк*, *војна*, *сраженије* (битка), *лес* (шума), *сапожар* (обућар), *несчастије*.

Тешко је прецизно утврдити које од наведених и многих овде ненаведених лексема потичу директно из руског, а које из црквенословенског. Ипак, руски утицај био је огроман и свакако много већи него што се може назрети из овог кратког списка. Пошто је руски језик још од времена Петра Великог био врло отворен за стране утицаје, многе лексема из европских језика српски је преузео преко руског⁶³.

V. Вукова реформа у XIX веку

Славеносрпски језик као мешавина већег броја језика и као вештачка творевина без граматике, речника и правила, притом неразумљива народу, није се дуго могао одржати. Најжешћи противник овог језика био је Вук Стефановић Караџић, који се залагао за народни језик у основици књижевног. Након дуге борбе коју је водио са многим српским интелектуалцима, успео је да оствари победу, а годином његове победе сматра се 1847. година, када су четири значајна дела српске културе објављена на народном језику: 1) Вуков превод *Новог завета*, 2) *Рат за српски језик и правопис* Ђуре Даничића, 3) *Песме* Бранка Радичевића и 4) *Горски вијенац* Петра Петровића Његоша. Објављивањем ових дела на српском народном језику започиње нова фаза у развоју српске културе и српског књижевног језика, али се и прекида и гура у заборав целокупна српска култура записана на српкословенском, рускословенском и славеносрпском језику. Најкомпетентнији Вуков критичар Јосиф Добровски, чешки слависта, који је не одобравајући да у основици књижевног српског језика буде народни језик, написао у писму Миловану Видаковићу да се њему не допада да се „Срби спусте до сељачког језика. Мора бити и отменијега језика за узвишеније предмете. Ваљало би, идући средњим путем, створити *stilus medius* (средњи слог) који би се приближавао и старом црквеном и разговорном народном језику“⁶⁴.

Народном српском језику у основици књижевног замерало се на томе што је његовим увођењем изгажена вишековна писана традиција и што овај језик карактерише недовољна лексичка истанчаност и неспособност исказивања апстрактних појмова. Лукијан Мушицки о томе каже: „Српски народ је орао и копао, много се трудио, јуна-

⁶² За некога ко се не бави наоружањем *пиштољ* (итал) и *кубуре* (тур) могле би бити синонимичне лексеме. Међутим, у *Речнику малом* ове две лексема се дају као одвојене одреднице у оквиру исте тематске групе, што јасно сугерише да није сваки пиштољ био кубура, а ни обрнуто. Исто тако, *гостионица* се одваја од *крчме* и *вирцауза* (који су дати као синоними), што би требало да значи да *гостионица* није била исто што и *крчма*. И у томе је значај овог речника – јасно сугерише кориснику који су се предмети могли подвести под један, а који су третирано као одвојени.

⁶³ *Ивић Павле, Младеновић Александар*. Продирање западноевропске лексике... С. 103.

⁶⁴ *Белић Александар*. Око нашег књижевног језика. Приређивач Александар Младеновић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1998. С. 26.

чувствовао, али мало мислио, осим о насушним потребама, зато је његов језик сиромашан речима за умозрителне мисли⁶⁵.

Лексички фонд народног српског језика почео је у Вуково време да се попуњава апстрактном лексиком. Тај процес започео је већ сам Вук преведећи *Нови завет*. У предговору овог дела, Вук каже да је у текст унео 84 нове речи, којих нема ни у народу ни у његовом *Рјечнику*. Он наглашава да су то речи које би казао и најпростији Србин, само кад би му затребале; а може бити да их и говоре. Међу тим лексемама мало је сложеница. Углавном их чине изведенице: *викач, трубач, шаптач, грабљив, неиститљив, неистражљив; изабраник, осветник, преступница, зборница, незнабоштво, девојаштво, смерност, светост, гостољубивост*). Вук наводи и да је позајмио 30 турских речи од којих се скоро све могу чути у народу (*аждаха, амајлија, бадава, басамак, долама, занат* итд.). Од црквенословенских речи, задржао је 49, а од њих посрбио 47. За њих каже да се „ласно могу разумјети и са народнијем ријечима помијешати“: *пророчица, прелуба, жртва, искуство, сребрник, јединство, првородство* итд. Посрбљавање лексема обично је подразумевало промену творбеног форманта: *-ац* уместо *-ец*, *-ан* уместо *-ен*, *-ње* уместо *-није*, *-ство* уместо *-ствије* итд. На примеру превода *Новог завјета* види се да је Вук богатио лексички систем користећи се механизмима којима се и ми данас најчешће користимо у богаћењу лексичког фонда – творбом речи и позајмљивањем⁶⁶.

О структури народног лексикона на коме је утемељен српски књижевни језик онакав какав данас јесте закључујемо на основу лексике коју је Вук обрадио у првом издању *Српског рјечника* из 1818. године.

Када се читају критике на рачун Вукове реформе, закључује се да у српском народном језику уопште није било апстрактних речи. Међутим, Г. Тјапко примећује да у првом издању Вуковог *Рјечника* „наилазимо на стотине *nomina abstracta*. Зар то нису *страх, јад, бол, туга, вера, зло, благо*?“ Она запажа да су то углавном просте речи, док је фонд изведених *nomina abstracta*, посебно оних које означавају особину, својство или стање јако оскудан и сиромашан⁶⁷.

Године 1849, Јован Стејић, Вуков савременик, објавио је у *Гласнику* Друштва србске словесности списак речи које Вук није обрадио у *Рјечнику*. Чињеница је да се његов лични лексички фонд није у потпуности поклапао са списком речи објављених у *Рјечнику*, јер је његов циљ био да обради само оне речи које се користе у народу. Ево неких од тих речи: *способност, строгост, благост, подлост, скромност, успешност, уљудност, угодност, крутост, одважност, човечност, благонаклоност, наклоност, добровољност, садашњост, прошлост, раскошност, разузданост, важност, тужитељ, старатељ, управитељ, спаситељ, створитељ, спокојство, вест, доказ, круг, позив, навод, увод, опис, оглас, слух, дух, задатак, израз, молба, жалба, услов, повод, победа, биће, просвета, обмана, особа, споменик, чиновник, званичник, пуномоћник, државник, безгрешан, исправан, безуман, бесмислен, невин, порочан, савестан, успешан,*

⁶⁵ Селимовић Меша. За и против Вука. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1986. С. 51.

⁶⁶ Драгићевић Рајна. О лексички Вуковој и вуковској // Научни састанак слависта у Вукове дане. 44/1. 2015. С. 371–387.

⁶⁷ Тјапко Г.Г. Обрада семантике придевских изведеница са суфиксима *-ота* и *-оћа* у „Српском рјечнику“ (1818) В. С. Караџића и особине њиховог функционисања у почетној фази српског књижевног језика // Научни састанак слависта у Вукове дане. 26/2. 1997. С. 26.

важан, постепено, срдачно, казнити, одобрити, решити, руководити, запоставити. Веома је инспиративна чињеница да се у српском народу ове речи нису користиле иако их је Вук, можда, и користио. Тек је 200 година прошло од времена објављивања овог речника и из ове перспективе делује нестварно да српски народ пре 200 година није користио речи *садашњост* и *прошлост*, као ни многе друге са овог Стејићевог списка.

М. Селимовић приметио је да је Вук имао склоност да и апстрактне појмове својим дефиницијама и примерима у одређеном смислу конкретизује и своди на народно, рурално, фолклорно: *Бог* – у Срба се ниједан посао не почиње без *Помози Боже. Душа* – два без душе, трећи без главе. *Жалити* – жали ме жива, а немој мртва. *Задушнице* – најео се као сироче на задушнице. *Закључак* – у плетиће игле оно на врху. *Особина* – гдјекоја жена има краву или овцу, што јој је поклонио отац или други ко. *Недостижан* – нпр. жито је недоступно, тј. једно високо а друго ниско нарасло или једно зрело друго незрело⁶⁸.

Неке речи имале су у Вуково време другачије значење него данас. Милка Ивић наводи неколико занимљивих примера. О именици *љубавник* она пише следеће: „По Вуковој спознаји стања ствари, дакле, при обраћању непознатом лицу ради успостављања комуникативног контакта, прикладно је ословити га са *љубавниче!* Зато што се под том речју подразумева значење *пријатељ*. О речи *љубавница* – ни помена у Српском рјечнику“⁶⁹. Реч *музика*, примећује М. Ивић, Вук је користио са значењем *инструмент*: „Зна врло добро ударати у клавир и друге којекакве *музике*.“ Иако је његова ћерка Мина Карацић свирала клавир, у Вуковом *Рјечнику* ова реч није забележена. Вук је сматрао да није народна. У Вуково време, констатује М. Ивић, није се користио глагол *свирати*, већ *ударати*, *лупати*, па и *клавирати*⁷⁰.

Највећи број речи које су обрађене у *Рјечнику* важне су за народни живот. Њихов значај огледа се и у великом броју синонима. Такве речи и њихове синониме издваја М. Селимовић⁷¹.

Најести се – *напитати се, набањати се, набити се, набокати се, набубабти се, надекати се, наждерати се, назобати се, накресати се, накусати се, налупати се, наслагати се, натући се.*

Тући – *бити, вошитити, деветати, дерати, лијемати, лињати, мазати, макљати, млавити, млатити.*

Ударити – *бубнути, лупити, гарнути, генути, депити, депнути, дернути, дупити, лупити, лупнути, врезнути, одадријети, одајачати, одалачити, ћопнути.*

Јадан – *биједан, болан, дерни, жалостан, зајадњи, злосрећан, злосретњи, јадињи, јадован, јадовит, кукав, кукавни, кужан, несрећан, ојађели, тужан.*

Рука – *приступити коме руци, има лијепу руку (лепо пише), од сваке руке, не иде му од руке, није ми на руку, дошло ми испод руке.*

⁶⁸ *Селимовић Меша.* За и против Вука. С. 128.

⁶⁹ *Ивић Милка.* Језик о нама. Београд: XX век, 2006. С. 93–94.

⁷⁰ Тамо. С. 113–116.

⁷¹ *Селимовић Меша.* За и против Вука. С. 127–128.

VI. Лексика српског језика у XX веку

Лексика српског језика је и у XX веку била у сталном превирању. Детаљан опис стања лексике српског језика дао је и И. Клајн и у овом поглављу послужићемо се подацима из тог рада.⁷² У вези са страним речима запажамо нестајање турцизама, повлачење германизама и све наглашеније присуство англицизама. Интернационализми грчког и латинског порекла чине и данас једну од најважнијих струја позајмљеница у српском језику: *имагинација, интенције, поливалентан, минуциозан, монструозан, инкомпатибилан, манифестовати, евоцирати, дигнитет, хипокризија, официјелан, децентан, рецентан, локација, провенијенција, генеза, ентитет, модалитет, репрезентант, консензус, кредибилитет.*

Према речима И Клајна, у првој половини XX века, англицизми су се користили само у спорту, а данас се шире у речнику технике, забаве, моде и скоро свим другим областима: *тинејџер, супермен, гламур, хендикепиран, мачо-мен, детерџент, спреј, стик, еркондишин, постер, селотејп, фломастер, драгстор, супермаркет, минимаркет, дјути-фри-шоп, дисконт, дилер, смог, стрес, тест, дизајн, тренд, супер, контрапродуктиван, фрустрирати, релаксација, селектирати, контактирати, детектовати, релаксирати.*

Француски утицај на српски језик је све слабији: *рејон, глисер, ресурс, детант, бистро, бутик, воајер, рециклажа, омаж, сида.*

И утицај италијанске лексике је све слабији: *либеро, азури, кантаутор, грисини, пица, лазање, ћао.*

Клајн запажа неке тенденције и у лексички домаћег порекла: увећава се број девербала са нултим суфиксом: *доток, докуп, дотур, помак, искорак*; све је више именица на *-ство*: *издаваштво, преводилаштво, донаторство, спонзорство*, именице на *-ост*: *смисленост, ликовност, животност*, именице са значењем справа или хемијских средстава на *-ивач*: *замрзивач, усисивач, распршивач, разређивач*, именице афективног и фамилијарног значења на *-аш*: *фотељаш, ултраш, контраш*. Расте број женских облика за занимања, стања, функције: *полицајка, гледатељка, премијерка, навијачица*. Продуктивне су именице на *само-*: *самокритика, самодопринос, самоцензура*; *еко-*: *екосистем, екопројект, екофактор*; *евро-*: *еврокомунизам, евроцентричан*; *нарко-*: *наркодилер, наркомафија*; *ино-*: *инокореспондент, инопартнер, инокредит*.

У време глобализације слика неологизама у свим словенским, али и несловенским језицима све више личи једна на другу. Усвајају се исти префиксоиди, исти суфиксоиди, исти творбени модели, и то најчешће из енглеског језика или из класичних језика преко енглеског језика. Радови у зборницима Комисије за творбу речи Међународног комитета слависта обилато то потврђују. Уочене су основне тенденције у настајању нових речи у свим словенским језицима, па и у српском. Најважнији процеси су: ин-

⁷² *Клајн Иван. Лексика // Српски језик на крају века / Ред. Милорад Радовановић. Београд: Институт за српски језик САНУ, Службени гласник, 1996. С. 37–87. У српској лингвистици се под савременим српским језиком (још увек) сматра језик од Вуковог времена до данас, а то значи од краја 19. века до данашњих дана. За истраживање лексике из овог периода могу се користити следећи речници (поред многих других, мање репрезентативних): Речник српскохрватског књижевног и народног језика. 1–19. Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–; Речник српскохрватског књижевног језика. 1–6. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976; Речник српског језика. Нови Сад: Матица српска, 2007. Од речника нових речи најактуелнији је речник Ђорђа Оташевића. Речник нових речи. Београд: Алма, 2008.*

тернационализација, терминологизација, детерминологизација, генерализација, демократизација, језичка економија. Ови процеси већ су уочени и обрађени на примерима из великог броја словенских језика, а на материјалу српског језика описали су их Ђ. Оташевић и Р. Драгићевић⁷³.

⁷³ *Оташевић Ђорђе*. Нове речи и значења у српском језику. Београд: Алма, 2008; *Драгићевић Рајна*. О неологизмима у српском језику // Семинар српског језика, књижевности и културе. Предавања 3. Београд: МСЦ, 2014. С. 123–137.

Е.И. ЯКУШКИНА

Москва, Россия

Историческая лексикология сербского языка

История сербской лексики представлена в лингвистической литературе следующим кругом тем: история заимствований (по эпохам и по источнику заимствования: германизмы, грецизмы, турцизмы, мадьяризмы, богемизмы, русизмы); лексическое своеобразие средневековых текстов, древнесербская терминология и ономастика; лексическое своеобразие текстов XVIII и первой половины XIX в., формирование абстрактной лексики и терминологии в языке XIX в., своеобразие лексики некоторых авторов, занимающих особое место в сербской культуре, преемственность современной лексики и лексики периода формирования литературного языка.

История заимствований в сербском языке освещается в широком круге работ. Общие сведения о заимствовании лексики на разных этапах развития языка содержатся в статьях, написанных для «Истории сербского народа» П. Ивичем и соавторами, которые объединены в сборнике «Обзор истории сербского языка»¹, а также в «Истории сербохорватского языка» И. Поповича². Источник пополнения словаря П. Ивич считал основным признаком, лежащим в основе периодизации истории сербской лексики, в которой он выделял средневековый, турецкий и новый периоды³. Достоинством сербской исторической лексикологии являются обстоятельные словари заимствованной лексики, носящие этимологический характер. Это тематический словарь германизмов Е. Шневайса⁴; турцизмов А. Кнежевича⁵ (о турцизмах см. также работу С. Стаховского⁶, С. Петрович⁷); грецизмов М. Фасмера⁸; мадьяризмов Л. Хадровича⁹ (этот

¹ *Ивић П.* Преглед историје српског језика / Приредио А. Младеновић // *Ивић П.* Целокупна дела. Сремски Карловци; Нови Сад, 1998. VIII. С. 75–76, 101, 150–154, 250–254.

² *Поповић И.* Историја српскохрватског језика. Нови Сад, 1955. С. 144–166.

³ *Ивић П.* Преглед историје српског језика. С. 63.

⁴ *Schneeweis E.* Die deutschen Lehnwörter im Serbokroatischen in kulturgeschichtlicher Sicht. Berlin, 1960.

⁵ *Knežević A.* Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben. Meisenheim am Glan, 1962.

⁶ *Stachowski S.* Studia nad chronologią turczymów w języku serbsko-chorwackim. Kraków, 1967.

⁷ *Петровић С.* Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику // Зборник Матице српске за филологију и лингвистику. XXXVI/2. 1993.

⁸ *Vasmer M.* Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen. Berlin, 1944.

⁹ *Hadrovics L.* Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Budapest, 1985.